

DAIVA MURMULAITYTĖ

Lietuvių kalbos institutas

AIŠKINAMOJO ŽODYNO MIKROSTRUKTŪRA: SEMANTINĖS INFORMACIJOS PATEIKIMO YPATUMAI

ESMINIAI ŽODŽIAI: leksikografija, aiškinamasis žodynas, žodyno mikrostruktūra, semantika, leksinė reikšmė, darybinė reikšmė.

ĮVADAS

Straipsnio tikslas yra panagrinėti kelis semantinių duomenų pateikimo aiškinamuosiuose žodynuose atvejus ir jų pavyzdžiu, be kita ko, parodyti, kad leksikografija nėra tik praktinė, taikomoji veikla. Analizuota bendrųjų aiškinamųjų žodynų (žr. šaltinių sąrašą), kuriais dažniausiai naudojasi plačioji visuomenė, mikrostruktūra.

Tyrimas atliktas taikant lyginamąjį, analitinį aprašomąjį, žodžių darybos ir leksinės semantikos analizės metodus.

Neįsigilinus galima teigti, kad žodynų kūrėjai tik naudojami semantikos, gramatikos, akcentologijos, terminologijos, žodžių darybos teorijos, stilistikos ir kitų mokslų tyrimų rezultatais, pritaikydami juos praktinėje savo veikloje. Tačiau galbūt kai kurios jų teorijų spragos ar baltosios dėmės išryškėja būtent žodynininkams siekiant pagrindinio savo tikslo – sistemiško duomenų pateikimo? Šiame straipsnyje pamėginta pagvildinti keletą, atrodytų, visai formalių semantinės ir darybinės informacijos pateikimo aiškinamajame žodyne dalykų ir parodyti, kad net ir jie gali būti grįžtamuoju ryšiu susiję su leksinės semantikos ar žodžių darybos tyrinėjimais bei jų rezultatais. Kaip matyti iš citatos: „[М]ногие проблемы, исследуемые терминоведами, возникли в практике разработки терминологических словарей, и решение этих проблем влияет на методы составления словарей“ („daugelis problemų, kurias tiria terminologai, iškilo praktiškai rengiant terminologinius žodynus, ir šių problemų sprendimas daro įtaką žodynų rengimo metodams“; Гринев-Гриневиц 2008: 30), bent jau terminografijoje tai yra akivaizdu.

Vienas iš šiuolaikinei leksikografijos teorijai keliamų uždavinių yra sukurti žodynų mikrostruktūros principus, t. y. apibrėžti žodyninio straipsnio sandarą, jo sudedamųjų dalių turinį, apimtį, formą (duomenų pateikimo ir žymėjimo būdus), papildomą informaciją ir kt. (plg. Jakaitienė 2005: 15).

Elektroniniai žodynai, ko gero, jau yra pasidarę aktualesni už spausdintuosius (plg. Granger, Paquot 2012, Fuertes-Olivera, Bergenholtz 2011)¹, jie reikalauja ir kitokios, tikslesnės, duomenų pateikimo formos. Nebūdamas mokslininkas, žodyno rengėjas net neįžvelgtų tokio pobūdžio problemų, nematydamas jų – nemėgintų ir spręsti, nekeltų klausimų sau ir kitų sričių specialistams. O problemos išvelgimas, klausimo iškėlimas moksle yra ne mažiau svarbus, neretai – dar svarbesnis, už atsakymo į jį radimą. „Šiuolaikinį gerą žodyną gali parašyti tik mokslininkas ar kitos srities profesionalas, išmanantis leksikografijos dėsnius“ (Jakaitienė 2005: 10). Kita vertus, „[l]eksikografijos teorija, be abejo, ne tik remiasi žodynų rašymo praktika (taigi ir žodynų autorių patirtimi), bet iš šios praktikos išauga, išsikristalizuoja“ (Jakaitienė 2005: 14).

1. SEMANTINIAI DUOMENYS IR AIŠKINAMOJO ŽODYNO MIKROSTRUKTŪRA

Taigi, kaip žodynuose pateikiama semantinė informacija, kaip santykiauja darybinė ir leksinė reikšmės, kaip semantinius ryšius atspindi pasirinktas duomenų pateikimo būdas, ką tai sako kalbos mokslininkui ir paprastam žodyno naudotojui? Keletas toliau nagrinėjamų atvejų turėtų parodyti, kaip žodyninio straipsnio struktūra atspindi žodžio semantinę struktūrą, jo reikšmių hierarchiją, tarpusavio ryšius, kokią papildomą informaciją žodyno naudotojas gali gauti vien studijuodamas leksemų išdėstymą straipsnyje.

1.1. Bendrasis leksemų aiškinimas daugiareikšmio žodžio straipsnyje

Štai keli žodyniniai straipsniai iš tarptautinių žodžių žodyno *Interleksis*:

migrācija [lot. *migratio* – kėlimasis, kraustymasis], kėlimasis, kraustymasis, perėjimas iš vienos vietos į kitą:

1. gyventojų kėlimasis iš vienos vietos į kitą;
2. gyvūnų kėlimasis iš vienos vietos į kitą;
3. chem. elementų judėjimas Žemės plutoje arba paviršiuje, vykstant geochem. procesams.

Interleksis

¹ Anot S. Tarpo, leksikografija yra įdomaus, bet kartu ir sunkaus pereinamojo nuo spausdintinių prie elektroninių žodynų laikotarpio viduryje (Tarp 2012: 322).

metamorfòzė [gr. *metamorphosis*], vienos formos virtimas kita, ko nors pasikeitimas:

1. mitologijoje – stebuklingas žmonių pavirtimas gyvuliais, vienu gyvūnų pavirtimas kitais ir pan.;
2. *biol.* vienos kai kurių gyvūnų pogramalinio vystymosi stadijos perėjimas į kitą, pvz., buožgalvio virtimas varle, vabzdžio lervos – lėliuke;
3. augalų organų formos pakitimai, susiję su funkcijos pasikeitimu, pvz., kuokelių virtimas vainiklapiais, šaknies – šakniavaisiu.

Interleksis

Iš leksemų numeracijos aišku, kad *migracija* ir *metamorfòzė* turi po tris reikšmes. Tačiau abiem atvejais dar esama ir bendro aiškinimo, kuris pateikiamas prieš pirmąją leksemą. Kas tai yra? Bendroji apibrėžties dalis, nenorint kartoti iškelta prieš visas leksemas? Ar ji būtina, ar, tarkim, be bendresnio paaiškinimo „kėlimasis, kraustymasis, perėjimas iš vienos vietos į kitą“ žodžio *migracija* 1-osios leksemos „gyventojų kėlimasis iš vienos vietos į kitą“ apibrėžtis būtų trūktina, nepakankamai aiški? Ši bendroji semantinės informacijos dalis yra abstraktesnė, ji tarsi primena tiesioginį vertimą iš graikų ar lotynų kalbų – *migracijos* atveju akivaizdžiai kartojama tai, kas pateikiama laužtiniuose skliaustuose kartu su etimonu. Toliau po abstraktesnio aiškinimo pateikiamos leksikalizuotos leksemos, skirtingų sričių terminai.

Tokia žodyno mikrostruktūra, tiksliau, vienas iš duomenų pateikimo straipsnyje būdų, ko gero, netrikdo žmogaus, tiesiog atsivertusio žodyną pasižiūrėti, ką šie žodžiai reiškia. Kuo išsamesnė informacija, tuo jam geriau. Galbūt jis neatkreips dėmesio ir nesusimąstys, kodėl, tarkim, žodžių *koncentracija*, *kondensacija* ar *kompresija* straipsniuose informacija išdėstyta kitaip, be bendrosios aiškinimo dalies:

koncentrācija [angl. *concentration* < lot. *com* – su, kartu + *centrum* – centras]:

1. sukaupimas, sutelkimas, sutirštinimas;
2. *chem. fiz. chem.* sistemos (mišinio, tirpalo, lydalo) vieno komponento kiekio ir sistemos tūrio arba komponento masės ir sistemos tūrio santykis;
3. *fiz.* sistemos dalelių skaičiaus ir tūrio santykis;
4. *ksb.* naudingosios iškasenos vertingo komponento sukaupimas (sodrinimas), kad techniškai būtų įmanoma ir ekonomiškai apsimokėtų naudingąją iškaseną toliau apdirbti;

5. *fiziol.* jaudinimo arba slopinimo, anksčiau paplitusio (iradiacija) galvos smegenų žievėje, susitelkimas pradinio atsiradimo vietoje;
6. *ek.* rinkos situacija, kai ek. veiklos kontrolė yra sutelkta vienoje arba keliose firmose;
7. *ek.* firmų jungimasis, stambėjimas.

Interleksis

kondensācija [lot. *condensatio* – sutirštīnimas]:

1. *chem.* reakcija – jungiantis 2 tokioms pačioms ar skirtingoms org. junginio molekulėms, atskyla vanduo arba kitoks mažos molekulinės masės junginys;
2. garų virtimas skysčiu arba kietuoju kūnu;
3. ko nors tirštėjimas ar tirštīnimas.

Interleksis

komprēsija [lot. *compressio* – suspaudimas]:

1. *techn.* oro, dujų arba darbinio mišinio suspaudimas stūmoklinės mašinos (kompresoriaus, vidaus degimo variklio) cilindre;
2. *med.* kūno dalies, organo suspaudimas.

Interleksis

Vis dėlto ir pirmaisiais dviem iš pastarųjų atvejais bendrės abstraktesnės semantinės informacijos esama – *koncentracijos* atveju ji pateikiama kaip atskira pirmoji (1. „sukaupimas, sutelkimas, sutirštīnimas“), o *kondensacijos* – kaip trečioji (3. „ko nors tirštėjimas ar tirštīnimas“) leksema².

Žodynininkui (kuriam rūpi ne tik duomenų išsamumas, bet ir sistemiškas jų pateikimas) matant informaciją, pateikiamą prieš leksemų apibrėžtis, ir žinant, kad tai nėra gramatiniai, akcentiniai, stilistiniai, vartojimo sričių ir pan. duomenys, paprastai pateikiami šioje žodyninio straipsnio vietoje, iš karto turėtų kilti klausimas: kokia tai struktūrinė straipsnio dalis, ar ji priklauso (kiekvienos leksemos) apibrėžčiai, ar tai papildoma informacija (paaiškinimas), ar dar kažkas, kas nėra leksinė reikšmė? Gal tai pirminė reikšmė,

² TŽŽ 2013 žodžio *kondensacija* mikrostruktūra iš esmės kita – vietoj minėtos trečiosios, abstrakčiai apibrėžtos leksemos pateikta gerokai konkretesnė antroji „skysčių tirštėjimas ar tirštīnimas garinant“ (konkretinančios semos – „skyčiai“, „garinti“), o pirmoji (pagal *Interleksi*) leksema pateikiama kaip sudėtinis terminas, žodžių junginys *kondensacijos reakcija*.

iš kurios (*metamorfozės* atveju) vėliau išsirutuliojo įvairių sričių terminai? Tokiu atveju tai labai primintų situaciją, kai pradžioje visos darinio leksemos apibūdinamos pateikiant bendrąją darybinę jo reikšmę, o tada apibrėžiamos atskiros leksemos, pateikiant kiekvienos leksinę reikšmę, pavyzdžiui:

meridiāninis, susijęs su meridianu:

1. **meridianinis** skritulys – prietaisas dangaus kūnų rektascensijai ir deklinacijai matuoti;
2. turintis kryptį iš šiaurės į pietus.

Interleksis

Spausdintiniame *Interleksio* variante (TŽŽ 2001), pratarmėje ir žodyno sandarą aiškinančiame įvade, toks informacijos pateikimo būdas neaprašytas.

Iš pirmo žvilgsnio analogiška žodžių *migracija*, *metamorfozė* atvejams situacija yra tarptautinio žodžių sando straipsnyje:

mikro... [gr. *mikros* – mažas], pirmoji sudurt. žodžių dalis, reiškianti mažumą, smulkumą:

1. mažų matmenų, labai smulkus;
2. susijęs su mažų dydžių tyrimu arba matavimu;
3. dalinio fiz. vieneto pavadinimo pirmoji dalis, rodanti, kad šis vienetas yra milijoną (10^6) kartų mažesnis už sisteminį vienetą, pvz., mikrosekundė (milijoninė sekundės dalis).

Interleksis

Jame taip pat yra 3 leksemos, prieš kurias pateikiama bendroji aiškinimo dalis. Aiškinamasis leksinis vienetas *mikro-* pirmiausia apibūdinamas darybiškai („pirmoji sudurt. žodžių dalis...“), tada vardijamos dvi konkretesnės reikšmės, kurias jis suteikia dūriniam (bet ne jo paties reikšmės!), o trečioji specializuota (fizikos srities) leksema yra aprašoma ir darybiškai, ir semantiškai, ir iliustruojama paaiškintu vartosenos pavyzdžiu. Šio straipsnio forma atrodo prilygstanti žodžių *migracija* ir *metamorfozė* straipsnių formai, bet duomenų pobūdis ir struktūra jame kitokie – žodžių sando atveju šalia leksinių semantinių yra ir darybos bei jos semantikos duomenų (panašu nebent tai, kad prieš atskiras leksemas iškeliami abstraktesnė informacija). Plg. angliškame žodyne sando *micro-* straipsnis

duomenų pobūdžio ir jų struktūros atžvilgiu yra gerokai vienalytiškesnis – pateikiamos keturios reikšmės (pirmoji sudaryta iš dviejų poreikšmių, kurie lietuviškame žodyne neišskirti ir pateikiami kaip viena, pirmoji, leksema), kurias jis suteikia dūriniais, ir patys tokią darybą iliustruojantys dūriniai:

micro-

- 1)
 - a) little, small, minute: *microcosm*
 - b) exceptionally little, abnormally small: *microcephaly*
- 2) enlarging or amplifying: *microscope, microphone*
- 3) involving microscopes, microscopic: *micrography*
- 4) one millionth part of; the factor 10: symbol μ : abbrev. *mc*: *microsecond*

Webster's New World College Dictionary,

<http://www.yourdictionary.com/micro#yMP22hIdBTP8wrk1.99>

TŽŽ 2013 *mikro-* straipsnio struktūra išoriškai labiau primena angliškąjį nei *Interleksio* variantą (nėra minėtos bendrosios aiškinimo dalies), bet neprilygsta angliškajam pagal pateikiamų duomenų sistemiškumą:

mikro- [gr. *mikros* – mažas] **1** mažų matmenų, labai smulkus **2** μ , dalinio matavimo vieneto, lygaus sisteminio vieneto milijonajai daliai, sudurt. pavadinimo pirmoji dalis, pvz., *mikrosekundė* (milijonoji sekundės dalis)

TŽŽ 2013

Matyti, kad darybinė informacija atsiranda tik antrosios leksemos aiškinyje. Šiuo atveju jau ir nekalbininkui gali kilti klausimas, kodėl pirmoji leksema apibrėžiama kaip būdvardis, kaip kad gali pasirodyti iš apibrėžties? Plg. būdvardžio *mikroskopinis*, *-ė* straipsnį tame pačiame TŽŽ 2013:

mikroskopin//is **1** atliekamas pro mikroskopą, pvz., *~ė analizė* **2** matomas tik pro mikroskopą **3** labai mažas, mažytis

TŽŽ 2013

Žodžio *signalinis* straipsnyje aptariamoji bendroji aiškinimo dalis net susideda iš dviejų, skirtingą semantiką apibrėžiančių dalių, pateikimo formos atžvilgiu primenančių reikšmių atspalvius (jie žodynuose neretai skiriami kabliataškiais):

signālinis [↑ [signalas](#)], ženklinis, pirminis; pranešantis, signalizuojantis:

1. **signalinis** egzempliorius – pavyzdinis spaudos leidinio egzempliorius, kurį patvirtinus leidžiama gaminti tiražą;
2. *kalbot.* **signalinė** reikšmė – žodžio reikšmė, kuri nurodo, jog daiktas yra, bet konkrečiai jo neįvardija, pvz., „jis“, „tai“, „virš“.

Interleksis

Tačiau toliau kaip dvi leksemos pateikiami sudėtiniai terminai – žodžių junginiai, į kurių sudėtį įeina antraštinis žodis. Taigi šiuo atveju pirmoje eilutėje pateikta semantinė informacija yra bendra ne skirtingoms vieno leksinio vieneto (žodžio) leksemoms, o skirtingiems leksiniams vienetais.

1.2. Darybinės ir leksinės semantikos santykis

Darybinės ir leksinės semantikos santykis gerai atsiskleidžia remiantis pavyzdžiais iš naujažodžių srities. Tik atlikus darybinę ir semantinę tiek žodynuose jau pateikiamų, tiek naujųjų priesagos *-iklis* vedinių analizę ir ištyrus pastarųjų vartoseną, išryškėjo pagrindiniai dalykai, kuriais galima remtis, mėginant sistemiškai ir tų naujažodžių, ir apskritai šio darybos tipo vedinių semantinę struktūrą, reikšmių sistemą pateikti aiškinamajame žodyne (išsamiau žr. Murmulaitytė 2014). Paaiškėjo, kad galbūt dėl darybos reikšmės neapibrėžtumo ir daugybės „semantinių išgalių, kurių aktualizaciją vartojimo plotmėje sunku numatyti“ (Urbutis 2009: 203), nemažai priesagos *-iklis* vedinių žodynuose apibrėžiami daugiau ar mažiau konkretesnėmis, bet iš esmės darybinėmis reikšmėmis, pavyzdžiui: *raižiklis* „raižymo įrankis“, *tirpiklis* „medžiaga, kuri tirpdo“ (DŽ_{7i}) ir kt. Tokios apibrėžtys tinka ir naujų realijų pavadinimams, kol jie dar nėra pakankamai leksikalizavęsi, kad būtų pateikiami kaip atskiros leksemos. Šiuokart toliau patyrinėta vieno naujadaro vartoseną, semantiką ir leksikografinis apdorojimas.

Blizgikliais vadinamos labai įvairios chemijos priemonės, skirtos blizginti, suteikti blizgią išvaizdą labai skirtingiems dalykams (avalynei, automobiliams, dažams, lūpoms, gyvūnų kailiui, augalų lapams, maisto produktams ir kt.), bet *Lietuvių kalbos naujažodžių*

duomenyne (toliau – ND) naujadaras *blizgiklis* pateikiamas kaip viena leksema. 2014 m. pradžioje jis buvo apibrėžiamas kaip „priemonė blizgiai daikto išvaizdai suteikti“ (Murmulaitytė 2014: 17). Geriau ištyrus vartoseną, buvusi iš esmės darybinė reikšmė 2015 m. gegužės mėn. pakeista jau konkretesne leksine – „priemonė batams, baldams, grindims, automobiliams, plaukams, augalų lapams ir kt. blizginti; medžiaga, maisto produktams suteikianti blizgią išvaizdą“. Iš esmės tai du vienos reikšmės atspalviai, arba poreikšmiai, turint galvoje, kad maisto priedų pavadinimai su šia priesaga daromi sistemingai. Šalia pateikiama pastaba vartotojams „lūpoms blizgesį suteikiančiai kosmetikos priemonei vadinti įsigali variantas *blizgis*“. Tai tarsi rodytų, kad lūpų sema iš *blizgiklio* semantikos traukiasi ir šia prasme priesaginis (*blizgiklis*) ir galūninis (*blizgis*) blizginimo priemonių pavadinimai diferencijuojasi pagal reikšmes. Tačiau kitų blizgikliais vadinamų realijų gausa rodo, kad šiuo žodžiu vis dar lengvai gali būti pavadinta bet kokia nauja tokios pačios paskirties realija (ppr. medžiaga), kurios objektas dar nepaminėtas leksinėje *blizgiklio* apibrėžtyje. Vadinasi, dar netikslinga šio naujadaro semantikos skaidyti išskiriant atskiras reikšmes vien tuo pagrindu, kad žodis pavadina labai skirtingus dalykus – tų dalykų daugėjant tektų vis kurti naujas reikšmes. Taip pat svarbu, kad visais atvejais vedinys remiasi ta pačia pamatinio veiksmožodžio reikšme³. Labiausiai tikėtina, kad kaip atskira leksema bus išskirtas maisto priedo pavadinimas. Rimtas tokio skyrimo pagrindas gali būti minėtas dėsningas šios leksinės grupės pavadinimų darymasis su aptariamąja priesaga⁴.

Prisimenant tai, kas pastebėta kalbant apie žodžių *migracija*, *metamorfozė* ir žodžių sando *mikro-* žodyninių straipsnių struktūrą, kyla klausimas, ar nebūtų galima panašiai pateikti ir naujažodį *blizgiklis* bei kitus (naujus) įrankių darybos kategorijos vedinius, ypač tokius, kurių leksinė semantika dar nenusistovėjusi, jais pavadinamos vis naujos realijos, leksinių reikšmių apibrėžtyse neatsispindi darybinė reikšmė ir pan.? Pavyzdžiui:

³ Plg. naujadarų *gaiviklis* 1. „gaivinanti, suteikianti gaivumo, gaivaus kvapo priemonė“; 2. „atgaivinanti, suteikianti gyvybingumo priemonė“, *puriklis* 1. „į tešlą dedamas natūralus arba sintetinis maisto priedas, kad kepinys būtų puresnis“; 2. „kosmetikos priemonė plaukams padaryti puresniems“ ar *rūgštiklis* 1. „natūralus arba sintetinis maisto ar pašaro priedas rūgščiam skoniui išgauti“; 2. „dirvos rūgštingumą didinanti ar šarmingumą mažinanti medžiaga“ leksemos remiasi skirtingomis pamatinių veiksmožodžių *gaivinti*, *purinti* ir *rūgštinti* reikšmėmis (išsamiau Murmulaitytė 2014: 8–10).

⁴ *Blizgiklio* pavyzdžiu, be kita ko, norėta parodyti, kaip operatyviai šiais laikais gali būti tikslinami žodynų duomenys – nuolat tiriant vartoseną, kurios pokyčių fiksavimas pats savaime duotų mažai naudos neišmanant žodžių darybos taisyklių, leksinės semantikos dėsnių ir pan. ND nėra žodynas, pagrindiniai jo tikslai yra kiti, tačiau jis turi kai kurių leksikografiniam darbui būdingų bruožų ir, svarbiausia, jo, kaip greitai į vartosenos pokyčius reaguojančio šaltinio, duomenimis remiamasi kuriant *Bendrinės lietuvių kalbos žodyną* ir kitus aiškinamuosius žodynus.

blizgiklis dkt. (2) priemonė blizginti:

1. priemonė batams, baldams, grindims, automobiliams, plaukams, augalų lapams ir kt. blizginti;
2. medžiaga, maisto produktams suteikianti blizgią išvaizdą.

spalviklis dkt. (2) priemonė spalvinti:

1. teksto žymėjimo išsiskiriančia spalva priemonė;
2. medžiaga, suteikianti spalvą kitoms cheminėms medžiagoms (dažams, lakams, kosmetikos priemonėms ir pan.);
3. *ntk.* maisto priedas – dažančioji medžiaga.

Šiuo atveju prieš visų leksemų apibrėžtis būtų pateikiama abstraktesnė jų abiejų turima bendra darybinė reikšmė. Tik tai būtų ne leksinės, o darybinės semantikos, t. y. kitos rūšies informacija, tad nekiltų klausimų, kaip ją su leksinėmis reikšmėmis reikėtų susieti duomenų bazėje. Tiesiog ši bendra informacija (kaip ir kiti viso žodžio, o ne atskirų leksemų duomenys – kalbos dalies, kirčiavimo paradigmos pažymos ir kt.) duomenų bazėje būtų laikoma atskirai, jai skirtoje vietoje. Žodyninio straipsnio mikrostruktūroje nuo leksinės semantikos duomenų ją būtų galima atskirti mažesniu šriftu ar kitaip.

Maždaug ta pati, tik kitokia forma realizuota mintis peršasi nagrinėjant DŽ_{7i} pateikiamų priesagos *-inis, -ė* būdvardžių straipsnius. Čia primintina, kad šios produktyvišos (Kniūkšta 1976: 3, 7) darybos būdvardžiai reikšmių įvairovė „toli pralenkia visus kitus būdvardžius“ (Kniūkšta 1976: 56–57, 59 ir kt.), jų (konkrečios) darybinės reikšmės yra labai įvairios (DLKG 2006: 209; LKG 1965: 568–573). Tokių, santykinų, vedinių atveju svarbu ne tik pamatinio žodžio semantika, bet ir semantiniai santykiai tarp pamatinių ir pažymimųjų žodžių (Kniūkšta 1976: 57; taip pat ten nurodyta lit.). Įvairiuose DŽ leidimuose nuo seno daug dažniau pasirenkama aiškinti ne patį antraštiniu straipsnio žodžiu einantį santykinį būdvardį, o iliustracinius jo junginius su pažymimaisiais žodžiais, prieš tai tiesiog nurodant pamatinį žodį. Ypač jei tie pamatiniai žodžiai žymi daiktus, kurių santykiai su kitais daiktais gali būti keleriopi, todėl išvestinio būdvardžio reikšmė irgi gali būti keleriopa ir be pamatinio žodžio neaiški (Kniūkšta 1976: 59). Pavyzdžiui:

aliėjin||is, *~ė* (1) → a l i e j u s: *~ė* *statinė*. *A. valgis* (su aliejumi). *~ės kultūros* (aliejaus duodantys augalai). *~iais dažais tapo paveikslus*

DŽ₆

bulvìn||is, ~ė (2) → b u l v ě: *B. maišas* (bulvėms pilti). ~ė *košė* (iš bulvių pagaminta).
~ė *žemė* (kurioje bulvės gerai auga)

DŽ₆

bažnýtín||is, ~ė (1) → b a ž n y č i a: 1.: ~iai *drabužiai* (apeiginiai dvasininko arba šventiniai bažnyčios lankytojų). 2.: ~ė *teisė*. ~ė *dailė, muzika*

DŽ₆

Plg. iš pirmo žvilgsnio analogišką priesagos *-inis*, *-ė* būdvardžių pateikimą tarptautinių žodžių žodyne *Interleksis*:

algebrìnis, *mat.* susijęs su ↑ [algebra \(1\)](#);

pvz., **algebrinė** lygtis (lygtis, siejanti daugianarius), **algebrinis** reiškiny (reiškiny, sudarytas iš raidžių ir skaičių, sujungtų sudėties, atimties, daugybos, dalybos, kėlimo sveikuoju laipsniu ir šaknies traukimo veiksmy ženklais), **algebriniai** skaičiai (**algebrinių** lygčių su sveikaisiais koeficientais sprendiniai).

Interleksis

analizínis [*gr. analytikos*],

susijęs su analize, būdingas jai, analizuojantis, pvz., **analizinė** geometrija (tiria geom. objektų savybes matematinės analizės priemonėmis), **analizinė** funkcija (išreikšta laipsnine eilute), **analizinė** chemija (chem. ir fizik. metodais tiria medžiagų kiekybinę ir kokybinę sudėtį ir sandarą).

Interleksis

Vis dėlto šių žodyninių straipsnių mikrostruktūros tapatumas, palyginti su DŽ_{7i}, tėra regimas, nes būdvardžių *algebrinis*, *-ė*; *analizinis*, *-ė* atvejais *Interleksyje* kaip iliustraciniai pavyzdžiai pateikiami ne laisvieji žodžių junginiai (plg. *bulvinis maišas*, *aliejinė statinė*), bet sudėtiniai terminai, pasižymintys sukonkretėjusia, nuo atskirų dėmenų reikšmių labiau nutolusia semantika.

Dar atkreiptinas dėmesys į darybinės informacijos formos įvairumą – vienu atveju apibrėžiama darybinė reikšmė (*analizinis*, *-ė*), kitu (*algebrinis*, *-ė*) – apibrėžtyje yra ir tiesioginė nuoroda į pamatinį žodį. Plg. būdvardžio *akademini*, *-ė* straipsnyje darybinė

reikšmė pateikiama dar kitaip – kaip atskira, pirmoji, leksema (dėl tokio pateikimo dar žr. toliau apie būdvardžių *baltyminis, -ė; jūrinis, -ė* straipsnius BŽ), kurios apibrėžtyje nurodomas pamatinis daiktavardis *akademija* antrąja reikšme „aukščiausių mokslo ir meno įstaigų, draugijų, aukštųjų mokyklų pavadinimas, pvz., Lietuvos mokslų *akademija*, Vilniaus dailės *akademija*“⁵:

akadèminis:

1. susijęs su ↑ *akademija (2)*;
2. mokymo, mokomasis, mokslo (ppr. aukštojo), pvz., *akademinė* valanda, *akademinis* jaunimas;
3. griežtai laikąs tradicijų, kanonų, būdingas akademizmui, pvz., *akademinė* tapyba;
4. pavyzdinis, pvz., *akademinis* teatras;
5. grynai teorinis, neturintis praktinės reikšmės, pvz., *akademinis* ginčas.

Interleksis

Taip pat plg. *Interleksio* atvejus, kai darybinė informacija apsiriboja tik nuoroda į pamatinį žodį:

laboratòrinis [↑ *laboratorija*],

laboratorijoje atliekamas, pvz., *laboratorinis* bandymas; laboratorijoje esantis, laboratorijai priklausantis, jai skirtas, pvz., *laboratoriniai* prietaisai.

Interleksis

rakètinis [↑ *raketa*]:

1. veikiantis raketos principu;
2. skirtas raketoms;
3. ginkluotas raketomis.

Interleksis

⁵ TŽŽ 2013 būdvardis *akademinis, -ė* pateikiamas beveik analogiškai, išskyrus tai, kad 4-oji ir 5-oji leksemos sukeistos vietomis. Pirmoji leksema taip pat nurodoma į pamatinį daiktavardį *akademija*, antrąją jo reikšmę. Tačiau šiame žodyne *akademija* turi 3 reikšmes: **1** „filos. mokykla, įkurta Platono (apie 387 m. pr. Kr.) netoli Atėnų, soduose, pavadintuose pagal mitinio didvyrio Akademo vardą; egzistavo iki 529 po Kr.; gr. filosofijos centras **2** XVIII–XIX a. Italijoje ir kt. V. Europos šalyse muz. koncertas – kompozitoriaus arba atlikėjų vakaras **3** aukščiausių mokslo ir meno įstaigų, draugijų, aukštųjų mokyklų pavadinimas, pvz., *Lietuvos mokslų Δ, Vilniaus dailės Δ*. Taigi reikėtų suprasti, kad TŽŽ 2013 *akademinis, -ė* siejamas su senoviniu koncertu, o ne mokslo, meno ir pan. įstaigomis. Remiantis šio dažno žodžio vartosena akivaizdu, kad tai korektūros klaida, o ne sąmoningas pirmosios vedinio leksemos siejimas su kita, palyginti su *Interleksiu*, pamatinio žodžio reikšme, kaip kad atrodo iš pateikimo.

Būdvardžio *raketinis*, *-ė* straipsnis nuo anksčiau pateiktų *Interleksio* pavyzdžių skiriasi ir tuo, kad yra daugiareikšmio žodžio struktūros, t. y. skirtingi minėtieji semantiniai santykiai tarp pamatinių ir pažymimųjų žodžių šiuo atveju realizuojami kaip atskiros leksemos, vartoseną iliustruojančių žodžių junginių šiuo atveju nepateikiama. Plg. analogišką žodyninio straipsnio mikrostruktūrą *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – BŽ), kur leksemos apibrėžiamos ir iliustruojamos laisvaisiais žodžių junginiais arba sudėtiniais terminais, kurių nereikia aiškinti papildomai, jų reikšmei suvokti pakanka informacijos iš leksemos apibrėžties:

bahreiniėtiškas, bahreiniėtiška bdv. (1)

1. būdingas bahreiniečiams, jų kultūrai ar Bahreinui: *Bahreiniėtiška bankininkystė*.
2. Bahreine pagamintas, randamas: *Bahreiniėtiška naftà*.

BŽ

baktèrinis, baktèrinė bdv. (1)

1. sukeliama bakterijų: *Baktèrinis ódos [akių gleivinių] uždegimas. Baktèrinė bûlovių ligà. Baktèrinės kilmės žarnyno infèkcija. Baktèrinės dantų ãpnašos*.
2. turintis bakterijų: *Baktèrinis ráugas. Baktèrinės trãšos. Baktèrinis nãftos skáidymo preparãtas*.

BŽ

zigzãginis, zigzãginė bdv. (1)

1. panašus į zigzagą (1 r.), zigzago pavidalo: *Zigzãginė siulė [linija]*.
2. daromas ar vykstantis zigzagu (1 r.): *Zigzãginis ekskavãtoriaus judėjimas. Zigzãginis jungimas [apsisukimas]*.

BŽ

Grįžtant prie naujažodžių pasakytina, kad būtent jų darybinės reikšmės pateikimas gali būti naudingas – kai žodis dar naujas, mažai girdėtas ir rečiau vartojamas, jo darybinė semantika gali padėti geriau suvokti leksinę reikšmę. Tačiau, kaip ir kitais atvejais, turi būti paisoma sistemiškumo – sukūrus tam tikrą darybinės ir leksinės semantikos duomenis atspindinčią žodyno mikrostruktūrą, jos turi būti griežtai laikomasi. Tarkim, apsisprendus

darybinės semantikos duomenis žodyniniame straipsnyje išskelti prieš leksinės semantikos informaciją, nereikėtų jos pateikti ir kaip atskiros leksemos, pavyzdžiui:

baltymìnis, baltymìnė bdv. (2)

1. kurio svarbiausioji sudedamoji dalis – baltymai: *Baltymìnis maĩstas. Baltymìniai augalai [papildai].*
2. susijęs su baltymais: *Baltymìnė tẽrpė. Baltymìniai klijai. Kãrvės piẽnas – baltymìnis alergẽnas.*

BŽ

jũrinis, jũrinė bdv. (1)

1. pučiantis nuo jũros: *Jũrinis vėjas.*
2. veikiamas, lemiamas jũros, vandenyno: *Jũrinis klĩmatas.*
3. esantis prie jũros: *Jũrinė valstybė.*
4. susijęs su jũra: *Jũriniai žemėlapiai.*
5. gyvenantis ar augantis jũroje, prie jũros: *Jũriniai karõsai.*

BŽ

Antroji žodžio *baltymìnis*, *-ė* ir ketvirtoji žodžio *jũrinis*, *-ė* leksemos iš esmės apibrėžiamos pateikiant šių žodžių bendrąsias darybines reikšmes, kurias, žinoma, yra abstraktesnės už jų kitas leksines, todėl jų apibrėžtis tinka visoms kitoms, jas apima. Išties *baltymìnis maistas* ar *baltymìniai papildai* yra tokie, kurių svarbiausioji sudedamoji dalis – baltymai, tačiau, žvelgiant plačiau, maistas ir papildai yra *baltymìniai*, nes tam tikru (sudėties) atžvilgiu yra susiję su baltymais. O *jũrinis vėjas*, *klĩmatas*, *jũrinė valstybė* ir *jũriniai karõsai*, kaip ir *jũriniai žemėlapiai*, yra vienaip ar kitaip (vietos, poveikio ir pan. atžvilgiais) susiję su jũra.

Nagrinėjant žodyną mikrostruktūras pagal darybinių ir leksinių reikšmių pateikimą, pastebėta ir kitokių modelių. Pavyzdžiui:

bãnkìnis, bãnkìnė bdv. (1)

susijęs su bankais, banke atliekamas ir pan.: *Finãnsũ įstaigos klientũs rãgina bãnkinius reĩkalus susitvarkyti anksčiaũ. Prancũzũ automobilĩų koncèrnas planũoja bãnkìnę vėĩklã Lietuvojė.*

BŽ

Pastarieji pavyzdžiai paimti iš BŽ. Atkreiptinas dėmesys, kad šio žodyno autorius kaltinti nesistemiškumu pateikiant darybinės ir leksinės semantikos duomenis būtų pernelyg skubota. Pirmiausia todėl, kad jie nekėlė sau uždavinio atskirti šiuos skirtingų rūšių duomenis ir nekūrė atitinkamos mikrostruktūros. Tikėtina, kad ateityje pildant žodyną ir tikslinant jo duomenis, bus rasta būdų pasitaikančioms dviprasmybėms ir loginėms klaidoms ištaisyti.

Atrodytų, pats paprasčiausias būdas būtų žodžių *baltyminis*, *-ė* ir *jūrinis*, *-ė* atvejais darybines apibrėžtis papildyti žodžiu *kitaip* – „kitaip susijęs su baltymais“, „kitaip susijęs su jūra“. Tokiu būdu būtų išvengta aptartos darybinių ir leksinių reikšmių sankirtos, kai abstraktesnė darybinė apibrėžtis iš esmės tinka ir konkretesnėms leksinėms reikšmėms. Tačiau taip būtų pažeistas kitas leksikografinis principas, kuris darosi vis aktualesnis daugėjant elektroninių žodynų ir leksikografinių duomenų bazių.

1.3. Sietinės apibrėžtys

Aptardamas atnaujintus bendruosius terminų žodyną rengimo reikalavimus, Alvydas Umbrasas atkreipė dėmesys į sietines apibrėžtis – kai paskesnė „reikšmė formuluojama vartojant substitucinius įvardžius, t. y. rašoma taip, lyg būtų pirmoje reikšmėje pasakytų dalykų tęsinys <...>“ (Umbrasas 2008: 222). Pavyzdžiui, BŽ tokios yra daiktavardžių *biblioteka*, *basutė*, *butelis* antrųjų reikšmių apibrėžtys:

bibliotekà, *bibliotèkos dkt.* (2)

- įstaiga, renkanti, komplektuojanti, sauganti knygas bei kitus spaudinius ir leidžianti jais naudotis skaitytojams: *Viešoji [mokyklos, káimo] bibliotekà. Kilnojamoji bibliotekà. Aprúpinti káimo bibliotekàs kompiùteriais. Naudótis instituto [universitèto] bibliotekà.*
- tokios įstaigos patalpos: *Bibliotèkoje veĩkia parodà. Vĩsq diènq sèdėjau bibliotèkoje. Seminàras vỹks instituto bibliotèkoje. | patalpa, skirta knygoms laikyti: Kãĩ tėtis užsidarýdavo bibliotèkoje, áuklè mùs vèsdavosi ĩ laũkq, kàd jám netrukdytume. Labà dienà, àš atėjau pàs profesorių. – Užėĩkite ĩ bibliotèkq. <...>*

BŽ

basùtė dkt. (2)

1. lengvas atviras vasarinis batas: *Basùtės diržėlis nutrūko. Šuõ apgráužė dvi basutės – mào ir sesėrs.*

2. dgs. tokių batų pora: *Pāplūdimo basutės. Nusipirkaũ basutės. Norėčiau suvārstomų basučiu*

BŽ

bùtelis¹ dkt. (1)

1. stiklinis ar plastikinis indas su siauru, kamščiu užkemšamu ar užsukamu kaklu: *Alaũs [sũlčiu] bùtelis. Negėrk iš vòso bùtelio. Atsargiã, láiptinėje dũ sudaužyti bùteliai mėtosi.*

2. tokiam inde telpantis kiekis: *Ganà táu tõs kokakòlos, jaũ bevėik bùtelį vėenas išplempei. Vyrãi, dũ bùtelius išgėrėt, užtėks jaũ tõs degtinės!*

◊ **išléisti džinȧ iš bùtelio** žr. išleisti.

BŽ

Pasitaiko, kad tokiomis formuluotėmis siejamos ne tik reikšmės, bet ir vienos reikšmės poreikšmiai:

váistinė sf. (1) <...> *įmonė, kurioje gaminami ir parduodami vaistai; jos patalpos:*

Milicijon ir vaistinėn retas kas vaikšto savo valia J.Mik. Kas dažnai eina į mišką, tas retai užaina į vaistinę rš. Iš munės vaistinė nepragyventų, nesergu Krt. <...>

LKŽe

Terminografijoje „[k]uo savarankiškiau apibrėžti kiekvieną reikšmę skatina žodynų kompiuterizavimas, dėjimas į terminų duomenų bazes. Siekiant patogiau nurodyti sąvokų ryšius ir jas įvardijančių terminų straipsnių elementus, reikšmės duomenų bazėse linkstama pateikti atskirais straipsniais (taip daroma, pavyzdžiui, seniausioje Matematikos ir informatikos instituto terminų bazėje <http://www.terminynas.lt> ir Lietuvos Respublikos terminų banke), todėl terminų žodynų apibrėžtys turi būti tinkamos atskirti vieną nuo kitos, struktūrinti ir kelti į duomenų bazę“ (Umbrasas 2008: 222).

BŽ, kaip matyti iš pavyzdžių, sietinės apibrėžtys sistemiškai naudojamos pateikiant porinius (avalynės ir pan.), taip pat patalpų, induose telpančių kiekių ir kt. pavadinimus. Šio žodyno informacija buvo numatyta teikti kaip spausdintiniuose žodynuose – visu žodyniniu straipsniu, o ne atskiriomis leksemomis. Popieriniuose žodynuose tokios

apibrėžtys pasiteisina, nes leidžia sklandžiau, nekartoiant jau pasakytų dalykų, suformuluoti žodyninį straipsnį kaip visumą (poligrafijos atveju dar svarbu ir vietos taupymas, kompaktiškumas). Tikimasi, kad naudotojui nebus sunku radus sietinę apibrėžtį panagrinėti ir kitas žodžio reikšmes. Tad nors terminų žodynuose „[k]iekviena termino reikšmė apibrėžtina kaip savarankiškas vienetas – jos apibrėžtis turi būti aiški paimta atskirai nuo kitų reikšmių“ (Umbrasas 2008: 222), BŽ, bent jau šiuo etapu, sietinės apibrėžtys nelaikomos pačia didžiausia problema.

1.4. Poreikšmiai (reikšmės atspalviai)

Tokio reiškinių egzistavimas ir pateikimas žodyne rodo ir žmogaus mąstymo ypatybes, jo susidaromų vaizdinių, sąvokų ryšius. Iš cituotų žodyninių straipsnių *vaistinė* ir *biblioteka* struktūrų matyti, kad analogiška reikšmių hierarchija BŽ ir LKŽ_e suvokiama skirtingai – vienu atveju įstaigos ir patalpos reikšmės pateikiamos kaip lygiavertės, savarankiškos leksemos, kitu – patalpos reikšmė tarsi nėra pakankamai atsiskyrusi nuo įstaigos reikšmės, todėl tai laikoma vienos reikšmės atspalviais (poreikšmiais) ir pateikiama kartu kaip viena leksema. Ar tai yra tiesiog skirtingas žodynininkų pasirinkimas vienu ar kitu būdu pateikti tokius pačius dalykus, ar pateikti vis dėlto reikėtų vienodai? Ar tai yra reguliari polisemija ir semantinė derivacija (plg. Babickienė 1985, 2012)? Ar lietuviui įstaigų ir jų buvimo vietų sąvokos yra pakankamai atsiskyrusios, ar visi vartosenos pavyzdžiai (tiksliau, bet kuris vartosenos pavyzdys) gali būti tiksliai ir neabejotinai priskirtas įstaigos arba patalpos reikšmei? Pavyzdžiui: sakydami *vaistinės / bibliotekos darbuotojai* ar *vaistinės / bibliotekos darbo laikas jau pasibaigė* vaistinę ir biblioteką suvokiame kaip įstaigas. Akivaizdžiai patalpos turimos galvoje kalbant apie *statomas, remontuojamas, renovuojamas* ir pan. vaistines (bibliotekas). Tačiau tas pats žodžių junginys gali būti dvireikšmis, nelygu kontekstas – plg. *užėjau į vaistinę / biblioteką*: jei vaistų / knygų, turima galvoje įstaiga, jei palaukti, kol baigsis smarkus lietus, – patalpa.

Norint reikšmių ir poreikšmių santykius žodyne pateikti sistemiškai, reikia tą sistemą išsiaiškinti studijuojant vartoseną, taip pat vienos ar kitos semantinės grupės žodžių pateikimą savo ir kitų kalbų žodynuose – tiek žodžių skaidymą reikšmėmis, tiek leksemų iliustravimą vartosenos pavyzdžiais. Nagrinėjant svetimų kalbų vartoseną ir žodynus dar reikia atsižvelgti ir į tų kalbų specifiką – nebūtinai anglas tas pačias sąvokas semantiniiais santykiais sieja taip pat, kaip lietuvis, taigi lietuvių kalbos žodynas neprivalo kopijuoti anglų kalbos žodyno mikrostruktūros.

Tas pats, žinoma, pasakytina, ir apie kitus reguliariosios polisemijos (semantinės darybos) atvejus – indo ir jame telpančio kiekio (*plastikinis kibiras – kibiras bulvių*), spalvos ir ją turinčių dalykų (*raudona spalva – raudona skarelė*) pavadinimus⁶. Plg. anksčiau pateiktą *butelio* straipsnį iš BŽ ir *buteliuko* (pastarojo deminutyvinė sema šiuo atveju nėra reikšminga) straipsnį iš LKŽe:

buteliukas sm. (2)

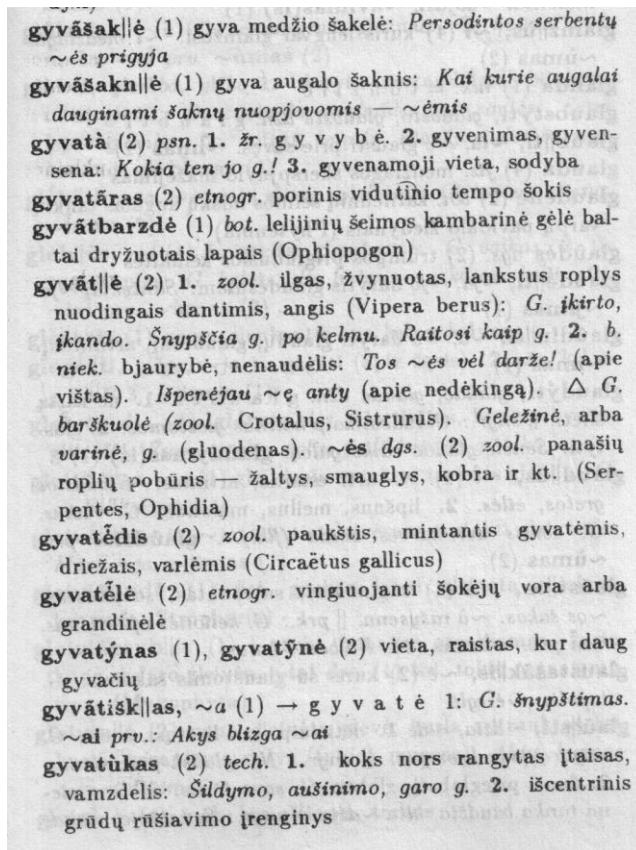
1. *pusbutelis (degtinės)*: Pasistatę buteliuką ant stalo ir girksnoja Ėr. Kiekgi tę mes gèrèm – trise vieną buteliuką Pnd. <...>

LKŽe

Matyti, kad pastarajame indo ir į jį telpančio kiekio sememos apskritai neatskirtos – nei kaip atskiros reikšmės, nei kaip poreikšmiai. Juk akivaizdu, kad ant stalo pastatyti galima indą, o kalbant apie trise gertą buteliuką svarbus buvo išgertas svaigalų kiekis, o ne tai, kad gerta iš vieno indo (ir, beje, nebūtinai iš vieno, taip pat pasakyti galima ir turint galvoje gèrimą iš atskirų taurelių ar pan.).

Apibendrinant tai, kas pasakyta apie žodžių reikšmes ir pastarųjų poreikšmius, taip pat apie sietines apibrėžtis, kyla klausimas, kiek žodyninio straipsnio išskaidymas į atskiras leksemas ir pastarųjų informacijos pateikimas atskirai veikia (a) viso žodžio semantinės struktūros ir (b) jo ryšių su bendrašakniais žodžiais suvokimą? Dalis (neretai – didžioji) bendrašaknių žodžių spausdintiniuose žodynuose dažnai atsiduria greta (žr. 1 pav.):

⁶ J. Apresianas rusų kalboje išskyrė 39-is daiktavardžių reguliariosios polisemijos tipus. Kai kurie jų yra „ties monosemijos riba“ ir jiems priklausantys žodžiai žodynuose ne visada laikomi daugiareikšmiais (tačiau bent jau viename iš tokio tipo žodžių žodynai išvelgia arba skirtingas reikšmes, arba reikšmės atpalvius) (Апресьян 1995: 200–203). Pavyzdžiui, augalo ir iš jo gaminamo maisto produkto pavadinimai (*Tropiniuose miškuose juodieji pipirai tarsi apyniai ar lianos auga ant ilgų stiebų – mali juodieji pipirai*), medžių ir jų medienos pavadinimai (*kedro sodinukai – kedro baldai*), gyvūnų ir jų kailių pavadinimai (*lapės jaunikliai – lapės kepurė*), gyvūnų ir jų mėsos pavadinimai (*dėslis višta – ir vėl pietums višta?*), medžiagų ir jų gaminių pavadinimai (*kasti gipsą – ar galima vairuoti su gipsu (sulaužytas pirštas)?*), talpų ir jų turinio pavadinimai (*erdvi auditorija – auditorija plojo atsistojusi*) ir t. t.

1 PAV. DŽ₄ fragmentas

Tai nepriešdėliniai to paties darybos lizdo žodžiai (priešdėliniai tos pačios šaknies vediniai po abėcėlinį žodyną išsibarsto ir atsiduria greta kitų to paties priešdėlio vedinių). Turint prieš akis tokį, kad ir nepilną, žodžio darybos lizdą, lengviau susieti jo narius semantiniais ryšiais, pastebėti semantinės raidos poslinkius, galbūt geriau suvokti vienos ar kitos leksemos apibrėžtį, ypač jei ji dėl vienokių ar kitokių priežasčių nėra tobula. Žinoma, tai aktualu bendriesiems žodynams. Minėta, kad terminografijoje, ypač elektroninėje, siekiant patogiau nurodyti sąvokų ryšius ir jas įvardijančių terminų straipsnių elementus, pasiteisina reikšmių pateikimas atskirais straipsniais.

2. PRAKTINIS IR TEORINIS LEKSIKOGRAFIJOS ASPEKTAI

Kadangi tiriant žodyninių straipsnių mikrostruktūrą siekta ne tik pasigilinti į semantinės informacijos pateikimo aiškinamajame žodyne ypatumus, bet ir jų pavyzdžiu paremti žodyninkystės moksliskumą, teoriškumą, baigiant dar norėtusi grįžti prie leksikografijos apibrėžimo. Ši sąvoka žodynuose apibrėžiama įvairiai, pavyzdžiui: „mokslo šaka, apimanti žodynų kūrimo praktiką ir teoriją“ (*Interleksis*); „valodniecības nozare, kas

nodarbojas ar vārdnīcu veidošanu; vārdnīcu izstrādāšanas teorija un prakse“ (MLVV), 1) словарное дело, составление словарей; 2) раздел языкознания, изучающий теорию и практику составления словарей (НСИС); „dział językoznawstwa stosowanego zajmujący się teorią i praktyką opracowywania słowników“ (ISWDJP) ir kt.⁷ Nemažai anglų k. žodynų leksikografiją apibrėžia tiesiogiai neminėdami teorinės jos pusės, bet vienaip ar kitaip (pvz., gretinant su kitomis kalbotyros šakomis ar pan.) tas leksikografijos teoriškumas jos apibrėžtyse ar pateikiamuose šio žodžio vartosenos pavyzdžiuose vis dėlto atsispindi, pavyzdžiui, **lexicography** 1. „the editing or making of a dictionary“; 2. „the principles and practices of dictionary making“ (MV); „the practice of compiling dictionaries“: *Although these two categories – grammar and lexicography – are organically related and interwoven, they will be treated separately for maximal clarity; Winchester is excellent on the theory and practise of lexicography <...>* (EOLD); „the act, process, art, or work of writing, compiling, or editing a dictionary or dictionaries“ (WNWCD) ir kt.

Taigi, ar dalykai, į kuriuos kreiptas dėmesys šiame straipsnyje, būtų svarbūs nekūrybiškam leksikos rinkinio sudarytojui, ar jis, neturėdamas pakankamai leksikografijos ir kitų kalbotyros šakų žinių, matytų čia nesistemiškumo, informacijos pateikimo tikslumo bei patikimumo, kt. dalykinių problemų? Ar informacijos vieta žodyno mikrostruktūroje, leksikografijos technika (šriftai, sutrumpinimai, specialūs ženklai, duomenų pateikimo tvarka ir kt.) yra tik žodynų sudarymo praktika?

Remiantis gausiais pavyzdžiais iš įvairių žodynų parodyta, kad net ir šie, regis, visai formalūs semantinės ir darybinės informacijos pateikimo aiškinamajame žodyne dalykai gali būti grįžtamoju ryšiu susiję su leksinės semantikos ar žodžių darybos tyrimais bei jų rezultatais. Informacijos vieta žodyno mikrostruktūroje, duomenų pateikimo tvarka ir kt. leksikografijos technikos dalykai svarbūs ne tik praktiniam žodynininko darbui, o leksikografija yra ne tik žodynų rengimo praktika, bet ir tam tikra pažinimo rezultatų sistema, teorija, t. y. mokslas⁸. „Griežtai atskirti leksikografijos teoriją ir praktiką neįmanoma <...>“ (Jakaitienė 2005: 7, plg. Tarp 2011: 462).

⁷ Cituojamuose žodynuose pateikiama ir kita šio žodžio reikšmė, pvz., „spausdintų žodynų, žodyninio tipo veikalų visuma“ (*Interleksis*), „совокупность печатных трудов словарного типа, словарная литература“ (НСИС), „žodyninio tipo veikalų visuma; žodyninė literatūra“ (LKZ), „vārdnīcu kopums (piemēram, kādā valstī, valodā)“ (LLVV, MLVV), „ogół słowników danego języka, kraju, okresu“ (ISWDJP).

⁸ Tokios nuomonės laikėsi ar laikosi gausybė įvairių leksikografinių tradicijų (rusų, vokiečių, iš dalies kinų ir kt.), taip pat įvairūs danų, Pietų Afrikos žodynininkai, čekų–amerikiečių leksikografas L. Zgusta (1992) ir kt. (Tarp 2012: 322). Tačiau yra ir netikinčių, kad leksikografijos teorija egzistuoja (Atkins, Rundell 2008: 4), žodininkystę laikančių amatu, profesija, menu, bet ne mokslu: „A theory is a system of ideas put forward to explain phenomena that are not otherwise explainable. A science has a theory, a craft does not. All natural phenomena need a theory, but how can there be a theory of the production of artefacts? There are theories of language, there may be theories of lexicology, but there is no theory of lexicography.“

Tik pasitelkus leksinę semantiką, žodžių darybą, logiką galima spręsti tokius leksikografijos, jau kaip praktinės veiklos, uždavinius. Be šių ir kitų kalbotyros sričių išmanymo žodynai gal ir gali būti, kaip neretai mėgstama sakyti, *sudaromi* (plg. kaip telefonų knygos ar abėcėliniai, inventoriniai ko nors sąrašai), bet tikrai ne *rašomi*, *kuriami*, kas iš esmės ir turėtų būti daroma, siekiant pateikti mokliškai išanalizuotą ir susistemintą informaciją. „<...> leksikografiją, be jokios abejonės, lemia ne tik visuomenės poreikiai, bet ir kalbos tyrimas“ (Jakaitienė 2005: 10).

IŠVADOS

1. Išnagrinėti keturi semantinės informacijos pateikimo aiškinamuose žodynuose aspektai – bendrasis leksemų aiškinimas daugiareikšmio žodžio straipsnyje, darybinės ir leksinės semantikos santykis aiškinant žodžius, sietinės apibrėžtys, poreikšmių (reikšmės atspalvių) skyrimas ir pateikimas žodyniniame straipsnyje. Akivaizdu, kad jie yra svarbūs ir turėtini galvoje kuriant sistemiškus resp. kokybiškus ateities žodynus – tiek elektroninius, tiek tradicinius, spausdintinius.

2. Žodynuose pasitaiko tokių daugiareikšmių žodžių straipsnių, kuriuose bendroji, abstraktesnė semantinės informacijos dalis yra iškeliamą prieš pirmosios leksemos aiškinimą, t. y. tinka visoms leksemoms. Tačiau dažnai net viename, tame pačiame žodyne tai nėra daroma sistemiškai. Kartais, aiškinant žodžių sandų reikšmes, tokiu būdu pateikiama ir darybinė informacija.

3. Darybinės semantikos pateikimas gali padėti geriau suvokti antraštinių žodžių (ypač naujažodžių) leksines reikšmes. Galbūt daugiareikšmių žodžių atveju tai galima būtų daryti panašiu būdu – darybinę reikšmę pateikiant prieš visas leksines daugiareikšmio žodžio reikšmes.

4. Sietinės apibrėžtys, formuluojamos taip, tarsi būtų anksčiau pasakytų dalykų tęsinys, – gana paplitęs reiškinys tradiciniuose žodynuose. Tačiau tokių apibrėžčių reikėtų vengti, o elektroniniuose žodynuose, kur kiekviena leksema dažnai pateikiama skyrium nuo kitų to paties žodžio reikšmių, jų apskritai neturėtų būti.

5. Poreikšmių (reikšmės atspalvių) skyrimas, tiek lyginant skirtingus žodynus, tiek vertinant vieno kurio mikrostruktūrą, irgi nėra sistemiškas. Ne visada, ypač kai negalima

Lexicography is about all a craft, the craft of preparing dictionaries, as well as an art, as Landau (2001) says. It may be becoming more scientific, but it has not become a science.“ (Béjoint 2010: 381); „Lexicography has no theoretical foundations, and even the best lexicographers, when pressed, can never explain what they are doing, or why“ (Wierzbicka 1985: 5).

pasiremti neabejotinai vieną at kitą poreiksmį iliustruojančiais vartosenos pavyzdžiais, sistemiškumo principo pavyksta laikytis. Tačiau dažnai reguliariosios polisemijos atvejai tame pačiame žodyne gali ir turi būti pateikiami vienodžiau.

6. Leksikologijos, žodžių darybos, leksinės semantikos moksliskumu abejoti retam ateitų į galvą, o leksikografija, besiremianti jų ir kitų kalbotyros šakų teiginiais, taikanti jų metodus tiek teoriniu, tiek praktiniu aspektais, sekanti įvairių kalbotyros sričių tyrimų naujoves ir (pagal išgales) atsižvelgianti į jų rezultatus, kažkodėl, ypač mokslo valdininkų vertinimuose, nuolat svyruoja ties pripažinimo mokslu ir to neigimo riba. Vis dėlto praktinis ir teorinis leksikografijos aspektai tarsi susisiekiantys indai yra glaudžiai susiję, remiasi vienas kito rezultatais ir skatina pažangą. Leksikografija nėra tik profesija ar amatas, tai kalbos mokslo šaka, kuri iš tiesų „tarsi atsako už visą kalbotyrą, nes iš žodynų galima spręsti apie bendrą tos šalies kalbos mokslo lygį“ (Jakaitienė 2005: 10).

ŠALTINIAI

- BŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. D. Liutkevičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: <http://bkz.lki.lt/> (žiūrėta 2017 m. birželio – spalio mėn.).
- DŽ₄ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. S. Keinys. 4-as leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- DŽ₆ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. S. Keinys. 6-as (3-ias elektroninis) leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
- DŽ_{7i} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. S. Keinys. 7-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012; elektroninis variantas, 2015 (atnaujinta versija, 2017). Prieiga internete: http://lkiis.lki.lt/dabartinis_
- EOLD – *English Oxford Living Dictionaries*. Prieiga internete: <https://en.oxforddictionaries.com/> (žiūrėta 2017 08 15).
- Interleksis* – *Kompiuterinis tarptautinių žodžių žodynas „Interleksis“*, Vilnius: Alma littera, Fotonija, 2008.
- ISWDJP – *Internetowy słownik wyrazów i definicji języka polskiego online Definicja.NET*. Prieiga internete: <http://definicja.net> (žiūrėta 2017 08 18).

- LKŽ_e 2008 – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20* (elektroninis variantas). Vyr. red. G. Naktinienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: www.lkz.lt (žiūrėta 2017 m. balandžio–spalio mėn.).
- LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, 1–8. Rīga: Zinātne, 1972–1996. Prieiga internete: <http://tezaurs.lv/llvv/> (žiūrėta 2017 09 23).
- MW – *Merriam-Webster.com*. Prieiga internete: <https://www.merriam-webster.com/> (žiūrėta 2017 06 15).
- MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Prieiga internete: <http://www.tezaurs.lv/mlvv> (žiūrėta 2017 09 23).
- TŽŽ 2001: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. red. A. Kinderys, Vilnius: Alma Littera.
- TŽŽ 2013: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. D. Svetikienė, Vilnius: Alma Littera.
- WNWCD – *Webster's New World College Dictionary*, 4th edition. Prieiga internete: <http://www.yourdictionary.com/> (žiūrėta 2017 06 15).
- НСИС – Захаренко Е. Н., Комарова Л. Н., Нечаева И. В. *Новый словарь иностранных слов: 25 000 слов и словосочетаний*. Москва: Азбуковник, 2003. Prieiga internete: <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=232> (žiūrėta 2017 09 30).

LITERATŪRA

- Atkins B. T. S., Rundell M. 2008: *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford: Oxford University Press.
- Babickienė Z. 1985: Reguliariųjų išvestinių reikšmių pateikimas aiškinamuosiuose lietuvių ir rusų kalbų žodynuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 24, 223–235.
- Babickienė Z. 2012: Veiksmažodžių abstraktų semantiniai pokyčiai. – *Santalka: Filologija, Edukologija* 20(1), 18–25.
- Béjoint H. 2010: *The Lexicography of English*, Oxford: Oxford University Press.
- DLKG 2006: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas. 4-ta pataisyta laida, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Fuertes-Olivera P., Bergenholtz H. (Eds.) 2011: *e-Lxicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography*, London, New York: Continuum.
- Granger S., Paquot M. (Eds.) 2012: *Electronic Lexicography*, Oxford: Oxford University Press.
- Jakaitienė E. 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir ekciklopedijų leidybos institutas.

- Kniūkšta P. 1976: *Priesagos –inis būdvardžiai* (Daryba, reikšmės, gramatiniai sinonimai), Vilnius: Mokslas.
- LKG 1965: *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis.
- Murmulaitytė D. 2014: Priesagos *-iklis* naujadarų apibrėžčių sistemiškumas. – *Bendrinė kalba* 87, 1–17. Prieiga internete: http://www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/87/Murmulaityte_BK_87_straipsnis.pdf.
- Tarp S. 2011: Reflections on the Academic Status of Lexicography. – *Lexikos* 20 (AFRILEX-reeks/series 20: 2010), 450–465. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/271292019_Reflections_on_the_Academic_Status_of_Lexicography (žiūrėta 2017 10 27).
- Tarp S. 2012: Do We Need a (New) Theory of Lexicography? – *Lexikos* 22 (AFRILEX-reeks/series 22: 2012), 321–332. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/271292019_Reflections_on_the_Academic_Status_of_Lexicography (žiūrėta 2017 10 27).
- Umbrasas A. 2008: Atnaujinti „Terminų žodynų rengimo bendrieji reikalavimai“. – *Terminologija* 15, 216–225.
- Urbutis V. 2009: *Žodžių darybos teorija*, 2-as leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Wierzbicka A. 1985: *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor: Karoma.
- Zgusta L. 1992: The Czech–Chinese Dictionary and the Theory of Lexicography. – *International Journal of Lexicography* 5(2), 85–128.
- Апресян Ю. 1995: Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Второе исправленное и дополненное издание. – Ю. Д. Апресян. *Избранные труды* 1, Москва: Школа „Языки русской культуры“.
- Гринев-Гриневич С. 2008: Лексикография и терминоведение. – *Terminologija* 15, 30–42.

Įteikta 2017 10 30

Priimta 2017 12 20

MICROSTRUCTURE OF EXPLANATORY DICTIONARY: THE PECULIARITIES OF PRESENTING SEMANTIC INFORMATION

Summary

The goal of this article is to analyse several cases of semantic data presentation in explanatory dictionaries in order to show that lexicography is not just a practical and applied discipline. The article also aims at explaining how semantic information in dictionaries is provided, how derivational and lexical meanings are correlating with each other, how the semantic relationships are reflected by the manner of presenting the chosen data, what it says to the linguist and to an ordinary dictionary user. Several aspects are reviewed in the article: the general explanation of lexemes in a polysemic word entry, the relationship between derivational and lexical semantics of words, bound definitions, sub-meaning (shades of meaning) distinctions and their presentation in a dictionary entry. It also analyses how the structure of a dictionary entry reflects the semantic structure of a word, the hierarchy of its meanings, their relationship, what additional information a dictionary user can get by only studying lexeme arrangement in the entry. On the basis of extensive examples from various dictionaries, it is shown that even the formal aspects on semantic and derivational information presentation in the explanatory dictionary could be related to feedback on lexical semantics or word formation research and their results. The place of information in the microstructure of a dictionary entry, data presentation order, and etc., aspects of lexicographic technique are important not only for the practical work of a lexicographer; and lexicography is not only dictionary-making practice, but also a certain system of result recognition, i.e. a science.

Vertė L. Inčiuraitė-Noreikienė

KEYWORDS: lexicography, explanatory dictionary, microstructure of a dictionary, semantics, lexical meaning, derivational meaning.

DAIVA MURMULAITYTĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

daiva.murmulaityte@lki.lt